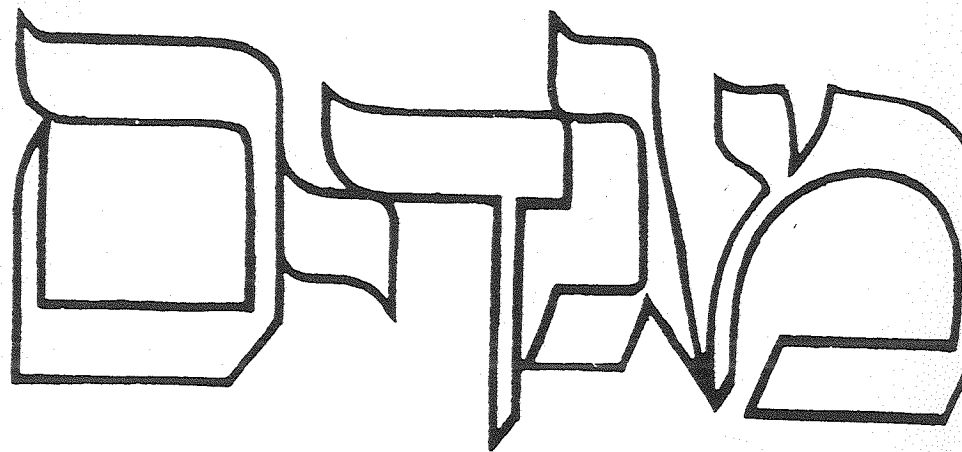

שינויים וחזרות של רש"י בפירושו לתורה

א

במאמר שפרסם א' טויטו¹ הוא מציב את שאלת הנוסח המקורי של פירוש רש"י למקרא ומנסה להציע לה פתרון. טויטו עומד על כך שבמקרים רבים יש שינויים רבים בין כתבי היד והדפוסים בנוסח פירוש רש"י, ומשפטים שלמים או חלקי משפטים חסרים בחלק מן המקורות. כל המעיין בפירוש רש"י במהדורת ברלינר או במהדורת שעוועל (ירושלים, תשמ"ג 2) מבחין במשפטים רבים הבאים בסוגריים, ובמהדורת שעוועל באה בצדם הערה שאין הם נמצאים בדפוס ראשון של רש"י (ריג'ו די קלבריאה, רל"ה). העיקרון שמציע טויטו לבחינת הנוסחאות השונות הוא "תפוס לשון קצר". לדבריו, קשה להניח שהמעתיקים השמיטו בכוונה קטעים מן הפירוש, ועל כן פירוש המתועד בכל כתבי-היד שייך לרש"י, בעוד שפירוש או משפט מן הפירוש החסר בכתבי-יד אחדים הוא הוספה מיד אחר, אלא אם כן אפשר להוכיח שהושמט בטעות (עמ' 242).

וכאן מעורר טויטו שאלה: ייתכן שרש"י כתב את פירושו בשלבים, והוספות מסוימות באו מידי רש"י עצמו לאחר שחיבורו כבר נפוץ, וכך קרה שהן נמצאות רק בחלק מכתבי היד. שלוש תשובות מציע טויטו לשאלה זו, וכולן אינן משכנעות². השאלה נותרה אפוא פתוחה לדיון, ודיון זה צריך להיערך בנפרד לגבי כל פסוק ופסוק. וזאת יש לומר: ניתן להציע דרכי הוכחה סבירות לכך שפירוש מסוים לא יצא מתחת ידו של רש"י³. קשה יותר להוכיח את ההפך: שפירוש כלשהו אכן נכתב בידי רש"י. תמיד ניתן לטעון שעשו את המלאכה תלמידים שהכירו את שיטתו של רש"י ונהגו על פיה, והתירו לעצמם לשנות בפירושו של רש"י ולהוסיף עליו. בכל זאת נדון פה בשני פירושים של רש"י וננסה להראות ששוננו בידי רש"י עצמו. בשני המקרים עבר הפירוש שלושה שלבים, וסביר ביותר להניח שכל שלושת השלבים יצאו מתחת ידו של רש"י.

ביטאון לענייני מקרא

גיליון כ (תמוז תשנ"ג)

* כתבי-היד של פירוש רש"י שנזכרו במאמר, וסימניהם במכון לתצלומי כתבי-יד שעל-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: לייפציג 1 - ס' 30142; מינכן 5, משנת 1233 - ס' 2526; פריז 155, אשכנזי, מאה י"ג, ס' 4142; פריז 55, מאה ט"ו-ט"ז, ס' 3107; רומא קונסטנצה 46, שנת 1284, ס' 748.

1. א' טויטו, 'על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 211-242.
2. טענותיו: א. קשה לתאר הגהה שהיקפה כשליש מן החיבור; ב. רש"י הצהיר שלו היה לו פנאי היה צריך לפרש לפי הפשטות המתחדשים, ואילו רבות מן ההוספות הן בדרך הדרש; ג. יש הבדלי נוסח רבים בין כתבי-היד בהוספות, וקשה להניח שיצאו מיד אדם אחד.
3. טויטו עצמו מונה (בעמ' 242) סימנים תוכניים וסימנים צורניים היכולים לעורר חשד בפירוש כלשהו שלא יצא מידו של רש"י.

הוצאת "תבונות"

הדוגמות שנדון בהן לא ללמד על עצמן בלבד יצאו, אלא ללמד על הפירוש כולו יצאו. אם נצליח להוכיח שאכן עברו על הפירוש כמה שלבים מידי המחבר ולכולם ייצוג בכתבי־היד, הרי מעתה כל תוספת המצויה בחלק מכתבי־היד יש להסתפק בה האם כתבה רש"י או אדם אחר, ואין להפקיעה בוודאות מחזקתו של רש"י אלא על פי סימנים שבצורה או סימנים שבתוכן.

ב

בכמה מכתבי־היד ומן הדפוסים של פירוש רש"י באה הערה מיוחדת במינה בסוף ספר שמות, וזה תחילת לשונה בדפוס ראשון:

"לפי שפירשתי מעשה האפד והחשן פרקים פרקים על פירוש המקראות ויש לשגות בצירופן אני כות' מעשיהם יחד. האפד. כמין סינר רחבו כרחב גבו של אדם ..."

היינו: בשלב הראשון כתב רש"י את פירוש האפד והחשן בפרשת תצוה על סדר המקראות. בשלב השני קרא את פירושו ונוכח לדעת שיש חשש שמן הפירוש שכתב לא תתקבל תמונה שלמה וברורה, מפאת הקיטוע ההכרחי בפירוש על סדר המקראות. עמד אפוא רש"י וצירף לסוף ספר שמות נספח קצר ובו פירוש רצוף של האפד והחשן וחלקיהם.

ברוב כתבי־היד והדפוסים אין הקטע הזה מופיע בסוף ספר שמות, אלא במקומו בפרשת תצוה. אף דברי ההקדמה לפירוש הם אחרים, וזה לשונם בדפוס ראשון:

"אם באתי לפרש מעשה האפד והחשן על סדר המקראות' הרי פירושן פרקים פרקים וישגה הקורא בצירופן, לכך אני כות' מעשהו כמות שהוא למען ירוץ קורא בו. האפד עשוי כמין סינר של נשי'..."

אין ספק שקטע זה משקף את השלב השלישי בפירוש רש"י. הנספח בסוף הספר הוא חריג ביותר בנוף פירושו של רש"י הערוך על סדר הפסוקים. משום כך הועבר הקטע למקומו הטבעי בפרשת תצוה, ודברי ההקדמה לקטע הותאמו למקומם החדש. שלושת השלבים בפירוש הם ברורים למדי, ויש להם ייצוג גם בכתבי־היד. נותר לנו לדון בשאלה מי אחראי לכל אחד מן השלבים.

4. בדפוס ראשון מופיע הקטע גם בפרשת תצוה וגם בסוף ספר שמות, וברור שיש פה ייתור כתוצאה מערבוב של מדפיסים.

5. בכ"י פריז 55 הקטע אינו נמצא לא בפרשת תצוה ולא בסוף פקודי, היינו שהוא מייצג את שלב א (גם בכ"י פריז 37 הקטע אינו נמצא בפרשת תצוה, אולם סוף ספר שמות חסר בכתבי־היד). הדפוסים שהקטע בא בהם בסוף פרשת פקודי (דפוס ריג'ו די קלבריה ר"ה, דפוס רומא ר"ל ודפוס זמורה רמ"ז) משקפים את השלב השני. בכלם מופיע הפירוש גם בפרשת תצוה, היינו שיש בהם צירוף שלב ב ושלב ג. הדפוסים המקובלים מייצגים את השלב השלישי: הפירוש מופיע רק בפרשת תצוה. בדפוס שונצינו רמ"ז מופיע הקטע של סוף ספר שמות (כנוסחו שם!) בתוך פרשת פקודי, במקום שמדובר על האפד. ברור שזו יזמה של המדפיס שחיפש מקום טבעי יותר לפירוש.

אין ספק שרש"י הוא אשר עבר על פירושו והחליט להוסיף את הקטע המרוכז בסוף שמות. לא רק לשון גוף ראשון מוכיחה זאת: עצם הרעיון להוסיף פירוש מרוכז בשם רש"י ושלא כדרך פירושו, קשה להניח שיכול היה לעלות על דעת אדם אחר. זאת ועוד: אילו נכתב קטע הפירוש הזה בידי אחר על פי פירושי רש"י לפסוקי האפד והחשן היו סימנים בגופו של הקטע לאופיו המיוחד כפירוש לפירוש ('סופרקומונטר').

דומה שגם ההעברה לפרשת תצוה יצאה מידי של רש"י. אין זו העברה טכנית בלבד. ניסוח ההקדמה שונה והותאם בגוף ראשון ("אם באתי לפרש") ושינויים משמעותיים חלו גם בקטע גופו, כפי שעולה מן השוואה בטבלה שלהלן:

רש"י סוף פקודי - דפוס ראשון

רש"י תצוה - דפוס ראשון

1. לפי שפירשתי מעשה האפד והחשן פרקים פרקים על פירוש המקראות

1. אם באתי לפרש מעשה האפד והחשן על סדר המקראות'

ויש לשגות בצירופן אני כות' מעשיהם יחד.

הרי פירושן פרקים פרקים וישגה הקורא בצירופן לכך אני כות' מעשהו כמות שהוא

2. האפד. כמין סינר

למען ירוץ קורא בו.

2. האפד עשוי כמין סינר של נשי' רוכבות סוסים

רחבו כרחב גבו של אדם ויותר. וגבהו מכנגד האצילים עד הארץ.

ותוגרו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו רחבו כמד' רחב גבו של אדם ויותר. ומגיע עד עקיבו.

3. והחשב מחובר בו בראשו על פני רחבו ולא במחט אלא מעשה אורג

3. והחשב מחובר בראשו על פני רחבו מעשה אורג

ומאריך לכאן ולכא' כדי להקיף ולחגור בו

4. והכתפות מחברות בסינר אחת לימין ואחת לשמאל

ומרוחקות זו מזו שיעור הבדלת כתפים שכשזקפם יהו כנגד הכתפיים של הכהן והן לשני קצות רחבו של סינר

לשני קצות של סינר

וכשזקפן עומדות לו על שתי כתפת

בכ"י רומא קזנטנסה 46 (משנת מ"ד) חסר דף מפרשת תצוה, ואין לדעת מה היה נוסחו שם. הקטע על האפד והחשן מובא בסוף ספר שמות, אולם רק המשפט הראשון שם מתאים לנוסח ד"ר, וההמשך הוא בנוסח הבא בפירוש רש"י בפרשת תצוה. בסוף הקטע נאמר: "וכותב אני זה למען ירוץ קורא בו. וישמח הכותב ויגל הקורא. ה"א ל"ך צורת מעשה חשן ואפר"ד". המשפט הזה, שהוא מעין עיבוד לפתיחת דברי רש"י בפרשת תצוה, נכתב לדעתנו בידי מעתיק מאוחר, ששינה את הלשון בסוף ספר שמות (שלב ב) והתאימו ללשון שבגוף פרשת תצוה (שלב ג). בדפוס רומא ר"ל תוספת דומה: "וכתבתי אני מעשיהן כמו שכתו' כאן למען ירוץ קורא בו, וכמו כן הן כתובין מלמעלה בתוך הפרשה", וברלינר מצטט נוסח זה בהערותיו. המשפט האחרון נוסף בידי מעתיק שהרגיש בכפילות המיותרת של מעשה האפד בפירוש רש"י וניסה לנמקה.

והן כמין רצועות עשויות מימין האפוד ארוכות כדי שיעור לזוקפן למעלה אצל צוארו מיכן ומיכן ונקפלות לשתי כתפיו מעט

והן כמין שתי רצועות עשויות ממין האפוד ארוכות כדי שיעור לזוקפן אצל צוארו מכאן ומכאן

ונקפלות לפניו למטה מכתפיו מעט

5. ואבני השם קבועות בהן אחד על כתף ימין ואחד על של שמאל

6. והמשבצות נתונות בראשיהן לפני כתיפיו

ושתי עבותות הזהב תחובות בשתי טבעות שבחשן

בשתי קצות רחבו העליון אחד לימין ואחד לשמאל

ושני ראשי השרשרת תקועין בשני ראשי המשבצת לימין

וכן שני שרשרת השמאלית תקועי במשבצת שבכתף שמאל

נמצא החשן תלוי במשבצות האפוד על לבו מלפניו

7. ועוד שתי טבעות בשתי קצות החשן בתחתיתו

וכנגדן שתי טבעות בשתי כתפות האפוד מלמטה

בראשו התחתון המחובר בחשב.

טבעות החשן מול טבעות האפוד שוכבין זה על זה.

8. ומרכסן בפתיל תכלת תחוב בטבעות האפוד והחשן

שיהא תחתית החשן דבוק לחשב האפוד ולא יהא נד ונבדל הולך וחוזר.

6. והמשבצות נתונות בראשיהן לפני כתפי הכהן.

וראשי שתי עבותות הזהב נתנות במשבצות

וראשיהן השני בשתי טבעות שבראש העליון של [חשן]

נמצא חשן תלוי באפוד לפניו על לבו

7. ושתי טבעות נתונים בכתפות האפוד מלמטה בראש המחובר בחשב

וכנגדן שתי טבעות בחשן בתחתונו אחד לימין ואחד לשמאל

8. ופתיל תכלת רוכס החשן והאפוד מטבעותיו של זה לטבעותיו של זה

שלא יהא תחתונו של חשן נד מאצל לבו להיות נבדל ממנו ולהלן וחוזר.

ג

דוגמה שנייה לשלושה שלבים בפירוש היא בסוף פרשת סוטה (במדבר ה, כט-לא). השאלה הפרשנית העולה פה היא פירושה של תיבת או בפסוק ל:

(כט) "זאת תורת הקנאת אשר תשטה אשה תחת אישה ונטמאה.

(ל) או איש אשר תעבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו והעמיד את האשה לפני ה' ועשה לה הכהן את כל התורה הזאת.

(לא) ונקה האיש מעון והאשה ההוא תשא את עוונה"

בדפוסים הרגילים (וכן בכ"י רומא קזנטנסה 46) אין כל פירוש לפסוק כט, ואילו לגבי פסוק ל נאמר:

"או איש. כמו 'או נודע' (שמות, כ"א, לו), כלומר אם איש קנאי הוא לכך, והעמיד את האשה".

לפי פירוש זה פסוקים כט-ל עוסקים בעניין אחד. המלה או אינה מתפרשת כפירושה הרגיל, ואין היא מורה שפס' ל עוסק בעניין אחר; אלא היא מתפרשת כאן כמו 'אם'. נוסח שונה של פירוש רש"י בא בכ"י לייפציג 101:

"ז' תור' הקנ' אשר תש' ונטמ' (=זאת תורת הקנאת אשר תשטה ונטמאה) - הרי פירשתי לך תורת מי שקינא לאשתו ונטמאה שעד אחד נאמן בה בטומאתה כמו שאמור למעלה 'ועד אין בה'. או איש אשר תעבר עליו וגו' - והדבר ספק אם נטמאה אם לאו, והעמיד את האש' וגו"

לפי פירוש זה המלה 'או' מתפרשת כפירושה הרגיל, ופסוקים כט-ל עוסקים בשני מקרים: פס' כט עוסק במקרה שיש עד אחד בטומאת האישה ואילו פס' ל עוסק במקרה שאין אפילו עד אחד בטומאה, ואז משקים את האישה מי סוטה.

כתב"היד הזה של רש"י הוא מיוחד במינו: הסופר שכתבו, רבי מכיר, החזיק לנגד עיניו את פירוש רש"י שכתב רבנו שמעיה תלמיד רש"י. רבי מכיר מעיר מפעם לפעם על נוסחים מיוחדים שהיו בספר רבנו שמעיה ועל צורת הכתיבה המיוחדת של כמה מן הפירושים. אף בפסוקים שאנו עוסקים בהם מוסיף רבי מכיר הערה בשולי פירוש רש"י:

"לפנים מן הפירוש שכת' רבנו שמעיה מצ' כת' אחר לבנים מיד: 'או איש. כמו "או נודע", כלומר' אם איש קנאי הוא לכך. והעמיד א' ה' וגו' ומחק והעביר עליו קולמוס כזאת והגה מ'זאת' עד 'והעמיד'".

כלומר: רבי מכיר מעיד על שינוי שנעשה בפירוש רש"י ב"ספר רבי שמעיה". תחילה לא היה שם כל פירוש לפסוק כט, ומיד לאחר פירוש רש"י לפס' כח (המסתיים במלה "לבנים") נרשם הפירוש "או איש. כמו או נודע וכו'", ממש כנוסח הדפוסים שלנו. אולם אחר-כך נמחק הפירוש הזה, ונרשם במקומו הפירוש שציטטנו קודם, שאותו העתיק רבי מכיר לגוף פירוש רש"י בכתב"היד שכתב (לדבריו, רבנו שמעיה "הגה מ'זאת' עד 'והעמיד'", כלומר רשם במקום המחיקה את הפירוש הפותח במלה זאת ומסתיים במלה והעמיד). רבי מכיר מדייק פה ומדגים את המחיקה שראה בספר שלפניו ('והעביר עליו קולמוס כזאת'): הוא מוחק בקו את המלים "או איש... לכך" שרשם בהערתו.

6. ראה: א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 83. נוסח זה בא גם בכ"י אוקספורד, והרב שעוועל מצטט אותו כאן במהדורתו.

7. ראה דיוניו של גרוסמן במאמר שנזכר בהערה הקודמת. [וראה עתה את תגובתו של א' טייטל, 'האמנם משקף כתב"יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה?', תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 115-85].

נבוא עתה לדון בממצאים שהבאנו: נראה שרש"י עצמו הוא שחזר בו מפירושו הראשון משמצא דרך לפרש את תיבת או לפי מובנה הרגיל. רבנו שמעיה תלמידו העתיק מפירוש רבו (או רשם מפיו) את הפירוש הראשון, ואחריכך רשם תחתיו את הפירוש השני.

גם אילולי עדות רבנו שמעיה, עצם התופעה שפירוש של רש"י נמחק ונרשם תחתיו פירוש אחר המנוגד לו טעונה עיון. קשה מאוד לשער שאדם אחר יעז למחוק את פירוש רש"י ולרשום תחתיו פירוש מנוגד. אין הדבר דומה לתוספות הרבות של פירוש אחר בצד פירוש רש"י ("כדבר אחר" או בלשון הפתיחה "ולי נראה" או "ולפי פשוטו").

שלב שלישי בפירוש רש"י משתקף בדפוס ראשון:

"זאת תורת הקנאות אשר תשטה אשה תחת אישה ונטמאה. שאסורה לבעלה בעד שנטמאה כמו שפירשנו למעלה 'ועד אין בה', יכול שיש בה. או איש אשר תעבור עליו – והדבר ספק אם נטמאה אם לאו, והעמיד את האשה וגו'.

ופירש 'או' – 'אם' כמו 'או נודע', כלומר אם איש קנאי לפיכך והעמיד את האשה."

בסוף דברי רש"י בנוסח זה חוזר ומופיע הפירוש הראשון, הדחוי. אין ספק שצירוף שני הפירושים הסותרים זה את זה (בשאלת פירוש המלה או כעניין חדש או כהמשך) הוא מעשה ידי סופר שלא ירד לעומקם של דברים. אולם לענייננו חשוב הנוסח של תחילת הדברים שהוא קצר יותר מנוסח כ"ל לייפציג ואוקספורד: במקום לפרט את עניין "ועד אין בה" הוא מפנה לפירוש פסוק יג. ואכן בפס' יג נאמר:

"ונסתרה, שיעור סתירה שתראה לטומאת ביאה. ועד אין בה. הא אם היה בה אפילו עד אחד שאמר נטמאת לא היתה שותה. ועד אין בה. בטומאה, אבל יש עדים לסתירה."

המשפט "ועד אין בה ... שותה" קוטע את רצף הפירוש, וכנראה נוסף בפירוש רש"י רק בשלב מאוחר, אחרי שעמד רש"י על חשיבות עניין עד אחד לפירוש פסוק כט. רק אז עמד והוסיף את הפירוש לפס' יג, וחזר ושינה את נוסח הפירוש לפס' כט וכלל בו הפניה לפס' יג.

רמז לדבר בתופעה יוצאת הדופן של חזרה על הדיבור המתחיל "ועד אין בה", וזאת ללא כל צורך שהרי אפשר היה להביא את הדיבור המתחיל הראשון לאחר השני ברצף⁸. עדות טקסטואלית לאיחורו של הקטע אפשר להביא מכ"ל רומא קזנטנסה 46, מכ"ל ליהמן שהובא מתימן ומדפוס זמורה רמ"ו, שאין הוא מופיע בהם⁹.

8. וראה בחזקוני שעמד על כך וציין "ומה שפירש"י 'ועד אין בה. בטומאה אבל יש עדים לסתירה' הוא חוזר ומפרש".

9. ראה: מ"ר ליהמן [מהדיר], פירוש רש"י על התורה... על פי כתב יד משנת ר' בערך שהובא מתימן, ניו יורק תשמ"א. אמנם אין הראיה מוחלטת, שהרי אפשר לטעון שאירעה כאן השמטה על ידי הדומות, אבל לטענה של איחור הפירוש הגענו מניתוח של השתלשלות הפירוש וסביר שזו סיבת החסרת הקטע.

כל שלושת השלבים הם שינויים של אדם הנוהג בפירוש מנהג המחבר. אין הוא מסתפק בתוספת גרידא אלא מוחק את הפירוש הקודם (שלב ב), משנה את הניסוח וכותב בגוף ראשון ("כמו שפירשנו", בשלב השלישי). לגבי המעבר משלב א לשלב ב לפנינו עדות מפורשת על כך שתלמידו של רש"י, ר' שמעיה, שינה את הפירוש בטופס שבידו.

נראה אפוא שרש"י עצמו הוא ששינה את הנוסח, ושלושת השלבים שחלו בפירוש מידי יצאו. אמנם להוכיח דבר כזה באופן מוחלט הוא כמעט מן הנמנע, שהרי לעולם אפשר לטעון שתלמיד כלשהו נהג בפירוש מנהג בעלים מוחלט והרשה לעצמו למחוק ולשנות שינוי של תוכן ולנסח דבריו בגוף ראשון. אפשרות כזו אפשר לשלול בוודאות רק בעזרת אוטוגרף של רש"י עצמו או עדות מפורשת על שלבי היצירה של הפירוש, ושני אלה קשה לשער שיימצאו אי פעם.

ד

בשני המקומות שבחנו במאמר זה עבר פירושו של רש"י לתורה כמה גלגולים, ואנו טוענים שמאופיים של השינויים ניכר שמיד המחבר באו. באחד המקרים ישנה אף עדות מפורשת על השינוי שרבי שמעיה תלמיד רש"י הגיהו בספרו.

אין ספק ששינויים רבים ותוספות רבות בפירוש רש"י לתורה נכתבו בידי אחרים, ראשונים ואחרונים. אולם עצם העובדה שכמה מן השינויים משתלשלים ועולים עד הכותב עצמו מחייבת את המעיין ואת החוקר לבדוק לגופו באופן מעמיק כל תוספת או שינוי בפירוש רש"י, לפני שהוא בא לקבוע מידי מי יצאו הדברים.